

GLEDALIŠČA

Analiza podatkovne baze

Marko Juvan, ZRC SAZU
Junij 2014

Gledališče – kot stavba, medij, ustanova in/ali produkcijska skupina – je poglobljena oblika posredovanja in družbenega življenja dramatike, ene od literarnih nadzvrsti. Na slovenskem etničnem prostoru so bile spektakelske prakse od srednjega veka do izteka 17. stoletja zvečine alohtone in nomadske (potujoči italijanski ali nemški igralci in skupine), sporadično vpete v versko življenje (jezuitsko šolsko gledališče, mirakli, pasijonske procesije), v oblike razvedrila za višje stanove ali v obrobno ljudsko kulturo (koroški bukovniki). V teh danostih so gledališke stavbe, ki so jih – podobno kot drugod v habsburški monarhiji – gradili predvsem od 18. stoletja naprej, omogočile prostorsko in produkcijsko zasidranje spektakelskih praks, njihovo kontinuiteto, funkcijsko avtonomiziranje in razmeroma uravnoteženo razmestitev po regionalnih središčih. Gledališče je v primerjavi s tiskom kot medij tesneje vpeto v konkreten družbeni prostor in geoložacije: dramske tekste oživljajo igralci v fizično določenem prostoru, pred neposredno navzočim občinstvom. Analiza podatkov o gledaliških zgradbah, narodnih domovih in dramatičnih društvih na Slovenskem in v zamejstvu je pokazala, kako je izvirna in prevodna dramska produkcija v slovenščini v 19. stoletju postopoma zavzemala obstoječo strukturo gledališč na tem ozemlju, jo nadgradila z novimi poslopiji, namenjenimi materialni simbolizaciji ideje naroda in imaginarno-spektakelski krepitvi kohezivnih praks, utemeljenih na tej ideji. Gledališko življenje je z delovanjem dramatičnih društev od konca 60. let 19. stoletja naprej težilo k preraščanju amatersko-domoljubnega ga čitalništva, razpršenega po skoraj celotnem etničnem ozemlju. Dramatična društva so spodbujala pisanje, tiskanje in uprizarjanje zahtevnejše izvirne in prevodne dramske literature ter stremela k bolj centralizirani institucionalizaciji ideje estetsko-nacionalno prestižnega narodnega gledališča. Na prelomu 19. v 20. stoletje so tovrstne gledališke ustanove dejansko zaznamovale nekatera središča narodove kulture, primerljiva s tistimi pri drugih modernih evropskih narodih (k temu so pomembno prispevali številni češki gledališčniki v Ljubljani). Svojo reprezentativno vlogo so gledališča še okrepila na začetku slovenske državnosti v okvirih Kraljevine SHS; z letom 1919 se s profesionalizacijo gledaliških ansamblov utrdi estetsko-umetniška in nacionalna funkcija gledališča, a s številnimi zdrsi v trivialno komercialnost po povprečnem meščanskem okusu. Kljub temu se slovensko poklicno gledališče med obema vojnama dokončno razloči od ljubiteljskih uprizoritvenih dejavnosti na podeželju, v manjših krajih in delavskih okoljih. Fašistični režim je v Italiji že okoli 1920 nasilno zatrl slovensko javno besedo, tudi gledališko, nacifašistična okupacija pa je od leta 1941 velik del slovenske gledališke dejavnosti močno omejila in jo podredila svojemu ideološkemu nadzoru.

I. METODOLOGIJA

1. Izbor gradiva

Med ustanovami, ki so oblikovale javni »prostor slovenske literarne kulture«, smo v raziskavi natančneje preučili čitalnice, narodne domove in gledališča, upoštevali pa smo tudi razvoj omrežja šol na Slovenskem. Dvoran ljubiteljskih gledališč in manjših kulturnih domov nismo upoštevali (z izjemo ljubljanskega Šentjakobskega gledališča kot največjega in najtrajnejšega med amaterskimi gledališči). Evidentirali smo 26 gledaliških poslopij (vključno z narodnimi domovi in sorodnimi večnamenskimi stavbami, namenjenimi tudi gledališkemu uprizoritvam), ki so bila zgrajena med letoma 1400 in 1964, ob njih pa še kraje, v katerih so delovala dramatična društva. Glede na časovni okvir projekta smo statistično obdelali le tiste enote, ki so obstajale med 1780 in 1940. Eden večjih problemov pri preštevni analizi je dejstvo, da so v istem gledališkem poslopiju v različnih obdobjih delovala razna oziroma različno poimenovana gledališča (npr. na Ptujju v isti zgradbi Städtische Comödienhaus, 1786–1896,

nemško Mestno gledališče, 1891–1918, po 1919 pa slovensko Mestno gledališče), da se je drugojezični (nemški, italijanski) repertoar v njih najprej družil s slovenskim, potem pa postal izključno slovenski (npr. v Kranjskem deželnem gledališču v Ljubljani), po drugi strani pa so dramatična društva včasih delovala v različnih stavbah (npr. tržaško Dramatično društvo v Gledališču Fenice in Narodnem domu). V preštevnih analizah smo torej striktno ločili med gledališkimi stavbami in narodnimi domovi na eni strani in uprizoritveno dejavnostjo v njih (nemško oz. italijansko, slovensko-drugojezično, slovensko) ter dramatičnimi društvi kot obliko gledališke organiziranosti in delovanja. Tako smo prišli do baze 19 gledaliških stavb, 8 narodnih domov in 7 dramatičnih društev.

2. Struktura podatkov o gledališčih

Pri slehernem gledališču in narodnem domu so bili za vnos v podatkovno bazo pridobljeni podatki za sledeča polja:

1. *Zaporedna številka*
2. *Ime ustanove*
3. *Druga imena*
4. *Lokacije po obdobjih*
5. *Najtrajnejša lokacija*
6. *Leto ustanovitve*
7. *Leto ukinitve*

Podatke smo zajemali iz sekundarne tiskane literature in iz spletnih virov (gl. seznam literature v tč. 3). Navzkrižno smo jih preverjali, a verjetnost napak še vedno obstaja. Leto ustanovitve smo, kadar se letnica nanaša na začetek delovanja same stavbe, razumeli kot leto izgradnje gledališke stavbe; kadar pa se letnica nanaša na spremembo delovanja oziroma funkcije te stavbe (predvsem prehod iz nemških/italijanskih v slovenske repertoarje), smo jo razumeli kot datum ustanovitve gledališkega korpusa, ki je v tej stavbi deloval.

3. Literatura

Tiskovine

Enciklopedija Slovenije. 16 zv. Ljubljana: MK, 1987–2002.

Dušan Moravec: *Pričevanja o včerajšnjem gledališču*. Maribor: Obzorja, 1967.

--: *Slovensko gledališče od vojne do vojne (1918–1941)*. Ljubljana: CZ, 1980.

--: *Mejniki v razvoju slovenskega gledališča. Informativni kulturološki zbornik*. Ur. Martina Orožen. Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1995. 233–243.

Elektronski viri

Si gledal. Portal slovenskih gledališč. <http://www.veza.sigledal.org/>

Theatre database: Theatre architecture. <http://www.theatre-architecture.eu/si/db.html>

II. PREŠTEVNE IN PROSTORSKE ANALIZE

1. Lokacije, razmestitev gledaliških zgradb

Obdelanih je bilo **skupno 26 gledaliških stavb in narodnih domov**. *Tabela 1* prikazuje število gledaliških zgradb (vključno z narodnimi domovi) na posamezen kraj; dobo, v kateri so bile zgrajene; in delež tistih zgradb, v katerih so bile predstave v slovenščini v več kot 10 letih. Na Slovenskem so imela gledališča naslednja mesta (od SV proti JZ): Celovec, Maribor, Ptuj, Celje, Ljubljana, Kranj, Novo mesto, Idrija, Gorica, Piran, Koper in Trst.

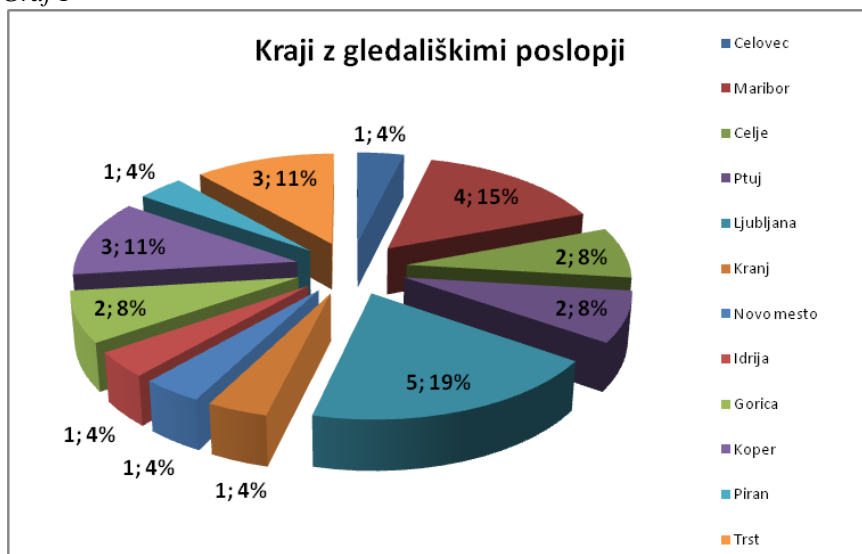
Tabela 1

Kraji	Število gledaliških objektov – čas izgradnje					Od tega narodni dom	Od tega več kot 10 let slovenske predstave
	Vseh	1400-1700	1700-1800	1800-1850	1850-1920		
Celovec	1	0	1	0	0	0	0
Maribor	4	0	1	1	2	1	2
Celje	2	0	0	1	1	1	2
Ptuj	2	0	1	0	1	1	2
Ljubljana	5	0	1	0	4	1	4
Kranj	1	0	0	0	1	1	1
Idrija	1	0	1	0	0	0	1
Novo mesto	1	0	0	0	1	1	1
Gorica	2	0	1	0	1	1	1
Koper	3	2	1	0	0	0	0
Piran	1	0	0	0	1	0	0
Trst	3	0	1	0	2	1	1
Skupaj	26	2	8	2	14	8	15

Zemljevid 1 (gl. **poglavje III. ZEMLJEVIDI** spodaj) sinoptično prikazuje lokacije stavb, ki so na slovenskem etničnem ozemlju v večjih krajih rabile za javne gledališke predstave od 1400–1941. Plemiške in šolske dvorane, čitalnice, vaški in delavski odri ipd. niso upoštevani, narodni domovi pa so prikazani na drugem zemljevidu. Prostorska konstelacija stavb, namenjenih gledališču v slovenščini in drugih jezikih (nemškem, italijanskem), kaže, da se v geografskem (gospodarskem, demografskem, kulturnem) težišču slovenskega ozemlja (Ljubljana) gosti dejavnost v slovenščini, medtem ko je na obrobjih (Koroška, Štajerska, Primorska) jezikovna podoba gledališč bolj mešana bodisi prevladujeta nemščina ali italijanščina.

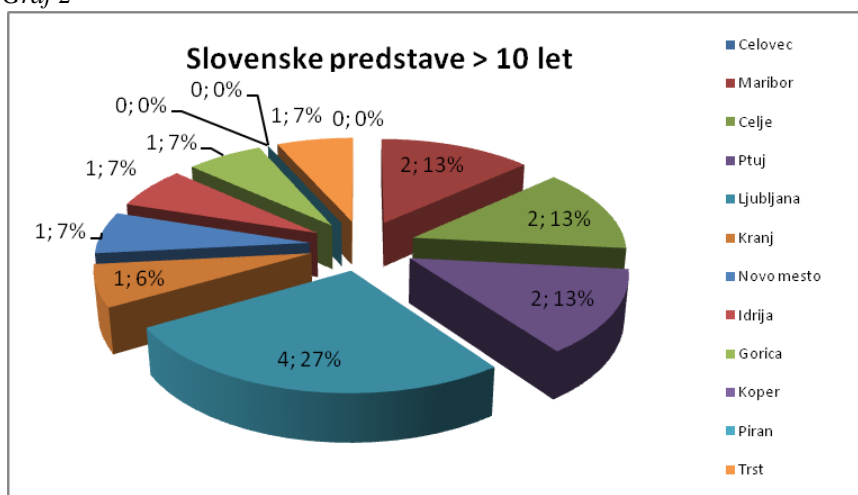
Koliko gledaliških zgradb je imelo posamezno mesto, prikazuje *Graf 1*, koliko od teh ustanov je več kot 10 let uprizarjalo predstave v slovenščini pa *Graf 2*. Iz obeh grafov je razviden delež posameznega večjega kraja v skupni stavbeno-prostorski »materializaciji« ustanov gledališke kulture na Slovenskem.

Graf 1

Podatki potrjujejo, da so gledališke zgradbe povezane z razvojem mest, meščanske javnosti in mestne kulture ter da se z njimi ponašajo urbana naselja, ki so imela vlogo deželne ali narodne prestolnice oziroma regionalnih središč s solidnim gospodarskim zaledjem. Slovensko etnično ozemlje je bilo v obravnavanem obdobju (1780–1940) z gledališkimi zgradbami (od katerih pa dve v Kopru nista bili več aktivni) razmeroma enakomerno pokrito. Gledališča so imeli južna Koroška (Celovec; 4% vseh gledaliških zgradb na Slovenskem), Spodnja Štajerska (Maribor, Celje, Ptuj; skupaj 31%), Kranjska (Kranj, Ljubljana, Idrija, Novo mesto; skupaj 31%), Goriška (8%), severozahodna Istra (Koper, Piran; skupaj 15%) in svobodno mesto Trst (11%).

Graf 2

Graf 2 kaže, da se slika te pokritosti spremeni, če upoštevamo gledališča s **trajnejšo (nad desetletno) dejavnostjo v slovenskem jeziku**. Teh stavb je bilo 15, torej le dobro polovico (57,7%) od vseh gledališč: mesta na Kranjskem so s 47% prevzela vlogo težišča narodnega gledališkega življenja, štajerski kraji zaostajajo za 7 odstotnih točk (40%), precej šibkejša so mesta na Primorskem (Gorica 7%, Istra 0%, Trst 7%) in na Koroškem (0%) – »narodno« gledališče je torej precej bolj sredotežno in, kot kaže, v sorazmerju z etnično sestavo prebivalstva. Znano je, da je bila prav Kranjska v 19. stoletju edina od dežel, v kateri so bili slovensko govoreči prebivalci v večini. Da so se ti začeli prepoznavati kot Slovenci, tj. kot

sodoben narod, pa je bržčas tudi dosežek opisane mreže gledališč in njihovega repertoarja. – *Zemljevid 1* (gl. spodaj, pogl. III) kaže razporeditev lokacij tistih gledališč, v katerih je bila dosežena nad desetletna kontinuiteta uprizoritev v slovenščini: osrednji deželi (Štajerska in Kranjska) sta očitno veliko bolje pokriti od obrobni Koroške in Primorske.

2. Časovna dinamika gledališč

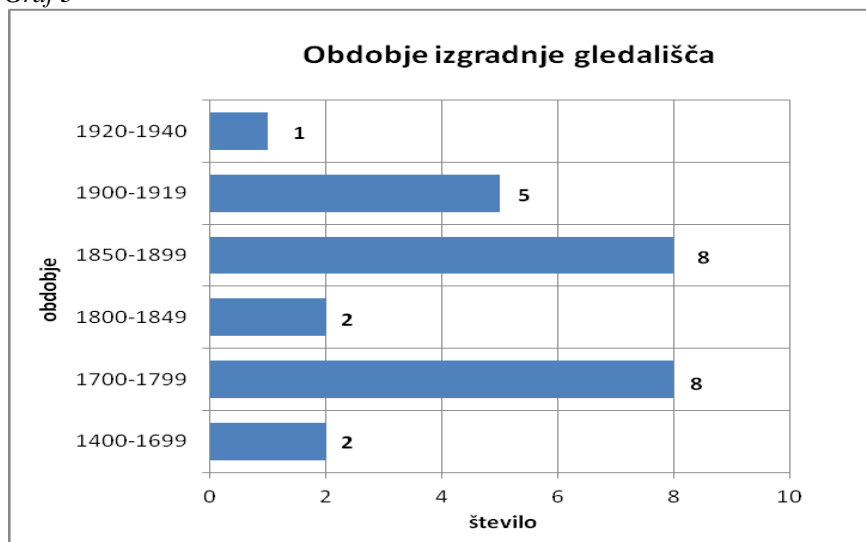
Tabela 2 prikazuje **časovni trak delovanja gledaliških stavb** na Slovenskem in v zamejstvu. Upoštevani so tudi narodni domovi (ter Ljudski dom v Kranju in Trgovski dom v Gorici). Kot ena enota so obravnavane zgradbe, ki so bile predelane ali prezidane, a so ostale na isti lokaciji. Nekatero stavbo so gostile operno in dramsko gledališče. Zabeleženo je tudi Stalno slovensko gledališče v Trstu, čeprav je bilo zgrajeno izven časovnega okvira naše raziskave. Dobo delovanja smo spremljali do začetka druge svetovne vojne (1941), ki je tako tudi podlaga za izračun leta delovanja posamezne gledališke stavbe. Leta izgradnje so označena rdeče in so le približno umeščena v ustrezno petdesetletje.

Tabela 2

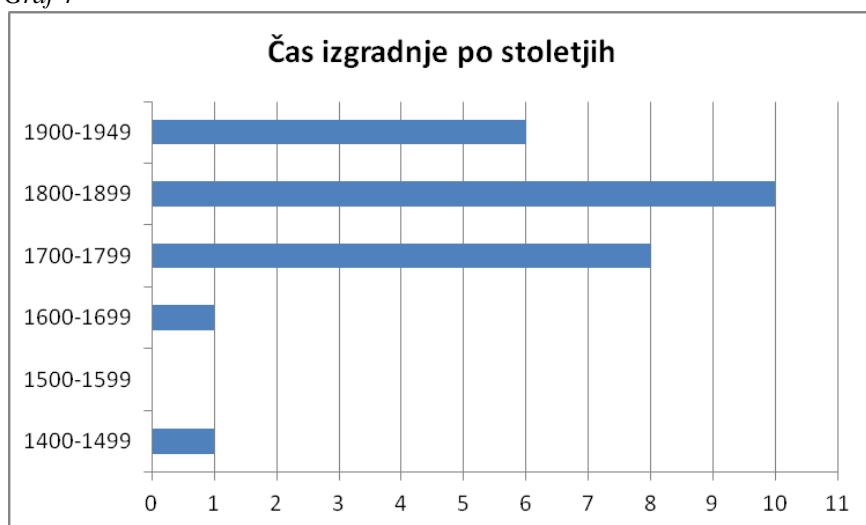
Poslojce	1400	1500	1600	1700	1750	1800	1850	1900	1950	Let delovanja
Cel Stanovsko				1737						204
MB Vetrinjska					1785	1806				21
MB sv. Duh						1810	1851			41
MB Mestno							1852	1941		89
MB Slovensko							1899	1941		42
PT Mestno					1786			1941		155
PT Narodni d.							1882	1941		59
CE Mestno						1824		1936		112
CE Narodni d.							1896	1941		45
LJ Stanovsko					1765		1887			122
LJ Nemško/Drama								1911-1941		30
LJ Deželno							1892	1919		27
LJ Šentjakob								1932-1941		9
LJ Narodni d.							1892			49
NM narodni d.							1875	1941		66
KR Ljudski								1908-1941		33
ID Rudniško					1770			1923		153
GO Bandeu				1740						201
GO Trgovski								1903-1926		23
TS sv. Peter					1751					neznano
TS Fenice							1879			neznano
TS Narodni d.								1905-1920		15
TS SSG									1964	izven
PI Tartini								1910-1920		10
KP Staro	1400									neznano
KP Academia			1647		1750					103
KP Koper					1750			1943		193

Grafa 3 in 4 prikazujeta časovna obdobja, v katerih so bila zgrajena obravnavana gledališka poslopja (vključno z narodnimi domovi jih je 24) – prvi graf v segmentih, ki se grobo ujemajo z **zgodovinskimi obdobji** (baročno in razsvetljensko 18. stoletje, romantično obdobje pred pomladjo narodov, pomarčna in ustavna doba, moderna in konec prve svetovne vojne z razpadom habsburške monarhije, obdobje jugoslovanske kraljevine med obema vojnoma), drugi graf pa čisto mehanično, po stoletjih.

Graf 3

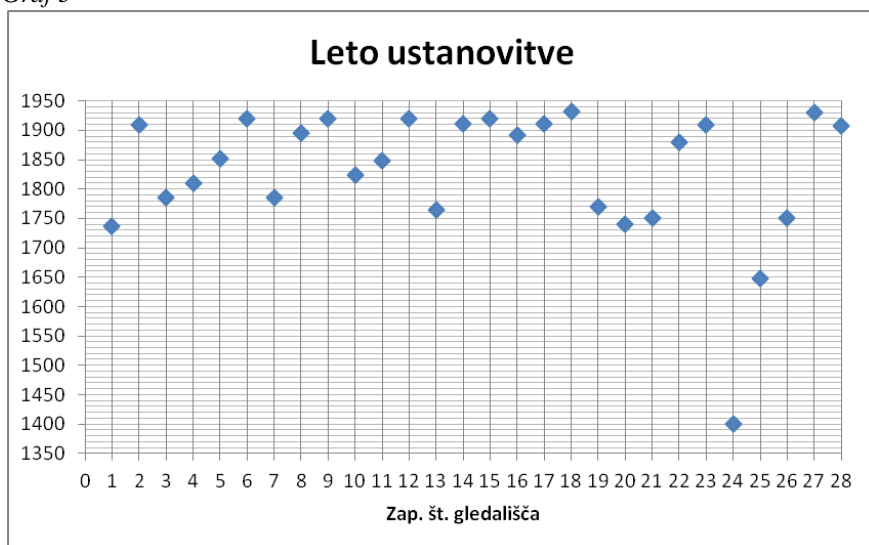
Graf 4

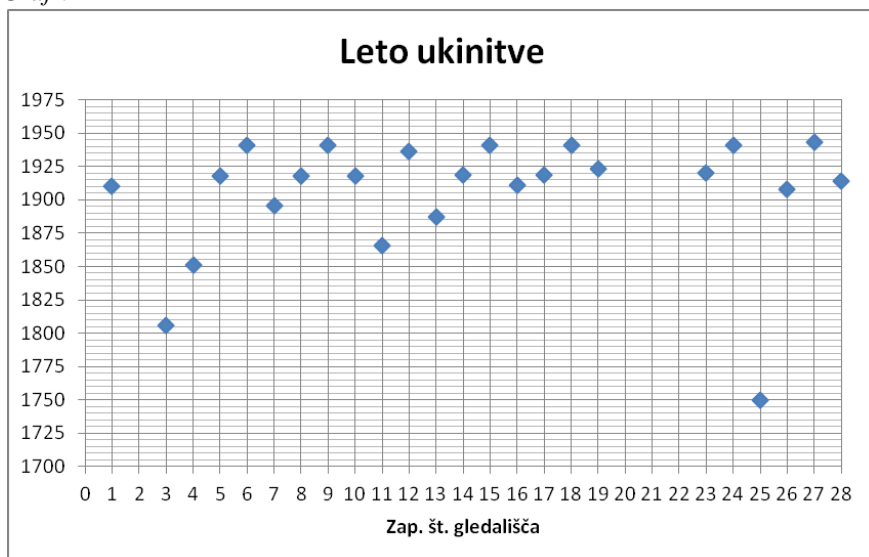
Zlati obdobji gradnje gledališč sta bili na Slovenskem v 18. stoletju, na začetkih razsvetljenske modernosti, ko so tovrstne stavbe postavljali tudi drugod po habsburški monarhiji, in v drugi polovici 19. stoletja, dobi izobražensko-meščanskega narodnega gibanja. V 18. in 19. stoletju je bilo zgrajenih kar 18 od 26 poslopij, to je 69%.

Slika **gledališkega delovanja** v teh stavbah, ki zajema predvsem spremembe iz pretežno drugojezičnega repertoarja v prevladujoče ali izključno slovenski oziroma poslovenjeni repertoar, je precej bolj dinamična, posebej če zasledujemo letnice začetkov in koncev teh dejavnosti. Prikazujeta jih *Graf 5* in *Graf 6*. Zaradi menjav gledališkega programa iz npr. nemškega v slovenskega v isti zgradbi je analiziranih enot več, 28, pri čemer narodni domovi niso upoštevani, pač pa so pozneje obravnavani posebej.

Graf 5

Graf 6

Legenda. Opomba: N – nemški program, I – italijanski program, S – slovenski program

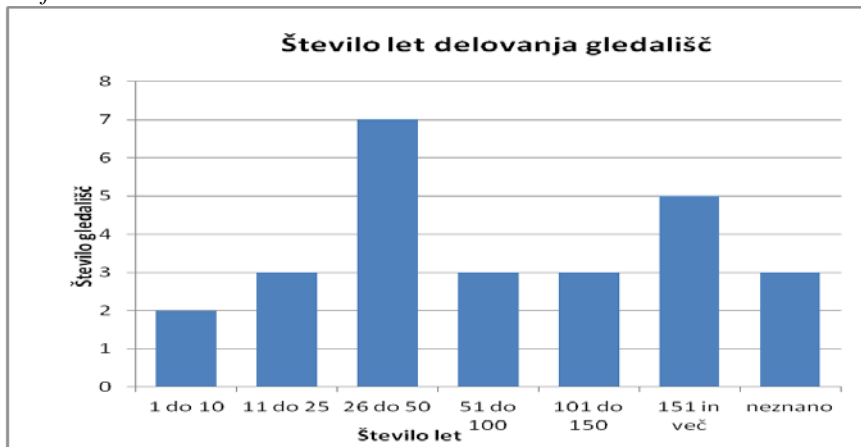
1	Stanovsko gledališče (Celovec)
2	(Jubilejno) mestno gledališče (Celovec)
3	gledališka dvorana (Maribor)
4	cerkev Sv. Duha (Maribor)
5	Mestno gledališče N (Maribor)
6	Slovensko narodno gledališče (Maribor)
7	Städtische Comödienhaus (Ptuj)
8	Mestno gledališče N (Ptuj)
9	Mestno gledališče S (Ptuj)
10	Mestno gledališče N (Celje)
11	Mestno gledališče S+N (Celje)
12	Mestno gledališče S (Celje)
13	Stanovsko gledališče N+S (Ljubljana)
14	Deutsches Theater (Ljubljana)
15	Narodno gledališče - Drama (Ljubljana)

16	Kranjsko deželno gledališče S+N (Ljubljana)
17	Kranjsko deželno gledališče S (Ljubljana)
18	Šentjakobsko gledališče (Ljubljana)
19	Rudniško gledališče (Idrija)
20	Gled. Bandeu (Gorica)
21	Gled. sv. Petra (Trst)
22	Gledališče Fenice (Trst)
23	Gledališče Tartini (Piran)
24	Teatro vecchio (Koper)
25	Accademia Palladiana (Koper)
26	Gledališče Koper I
27	Gledališče Koper I2
28	Gledališče Koper (Koper)

Iz raztresenega *Grafa 5* je razvidno, da so se v časovnem segmentu med 1880 in 1930 zgostili premiki **iz nemške/italijanske v slovensko gledališko dejavnost**; gre torej za petdesetletje, ki ga najprej zaznamujejo modernizacija in profesionalizacija gledališč ter njihovo stremljenje k umetniškosti (jedro tega obdobja je Moravec označil kot »Cankarjevo dobo«), po koncu prve svetovne vojne pa državno etabliranje Slovencev v državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (pozneje Kraljevini Jugoslaviji), nastali na razvalinah habsburške monarhije. Okrog nastanka Kraljevine SHS se zgoščajo tudi ukinitve gledališke dejavnosti v nemščini (*Graf 6*). Druga prelomnica, tokrat usodnejša za gledališko življenje v slovenščini, je začetek druge svetovne vojne z nacifašistično okupacijo, ki je slovensko gledališče ukinjala oziroma ga podrejala strogemu ideološkemu nadzoru, tako da to ni moglo več opravljati vloge vrhunske kulturne reprezentacije narodno-državne identitete Slovencev.

Koliko let so delovala gledališča (vključno z narodnimi domovi) na Slovenskem in v zamejstvu do začetka druge vojne? *Graf 7* pokaže, da je največ (7; 27%) gledališč in narodnih domov obratovalo od 26 do 50 let, kar 5 stavb (19%) pa ima več kot 150-letno kontinuiteto (gradbenih predelav nismo upoštevali). Za 3 poslopja nam ni uspelo pridobiti podatkov, stavbe SSG v Trstu, zgrajene 1964, torej izven časovnega okvira opazovanja, nismo upoštevali. Iz *Grafa 8* razberemo, da so po 4 **gledališča s kontinuiteto slovenskih predstav** do 10 let, 11 do 20 let in 21 do 30 let, le 2 gledališči od skupaj 14 (14%) pa dosegata od 31 do 40 let kontinuiranega delovanja v slovenščini. Za Trgovski dom v Gorici nimamo natančnejših podatkov – v času njegovega delovanja (1903–1926) so bile v njem tudi gledališke predstave.

Graf 7

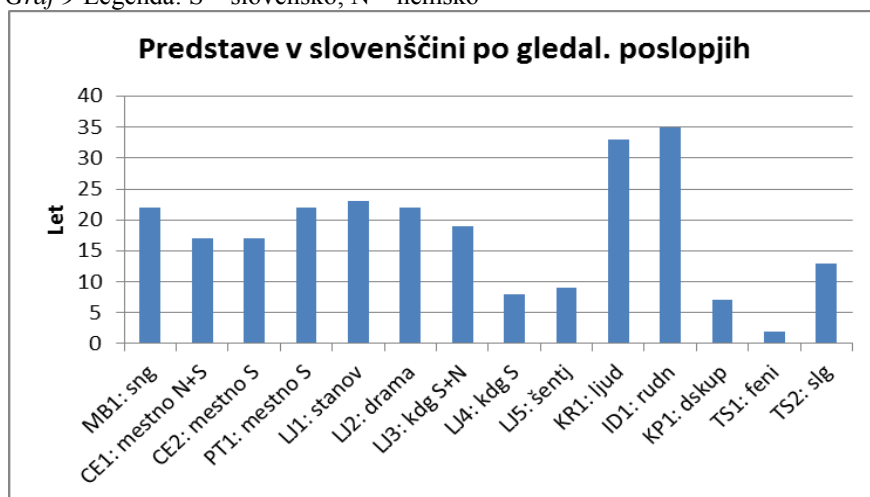

Graf 8

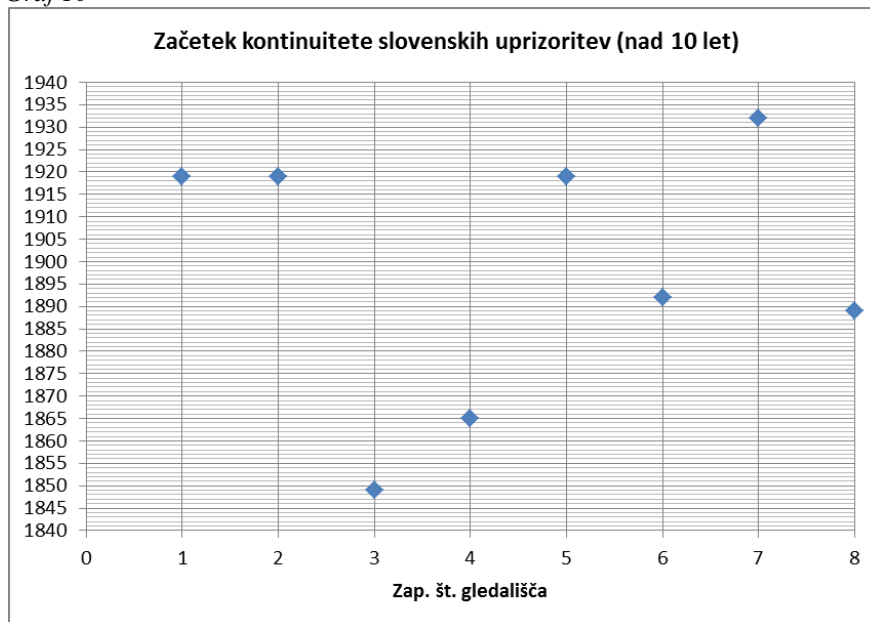
Kako je s **kontinuiteto gledališkega programa v slovenščini** po posameznih krajih in namensko zgrajenih **gledaliških stavbah** (tokrat brez narodnih domov)? O tem pripoveduje naslednji graf. Brez presenečenja ugotovimo, da so predstave v slovenščini v časovnem okviru 1780–1940 okrog 15–20 let uprizarjali v gledališčih v Mariboru, Celju, Ljubljani in na Ptujju (torej v štajerskih in kranjskih kulturnih središčih), nekoliko presenetljiva pa je slovenska kontinuiteta v Kranju (33 let) in Idriji (35 let). Za Trgovski dom v Gorici ni podatkov: vemo, da so bile v času njegovega 13-letnega delovanja (1903–1926) tudi gledališke uprizoritve.

Graf 9 Legenda: S – slovensko, N – nemško

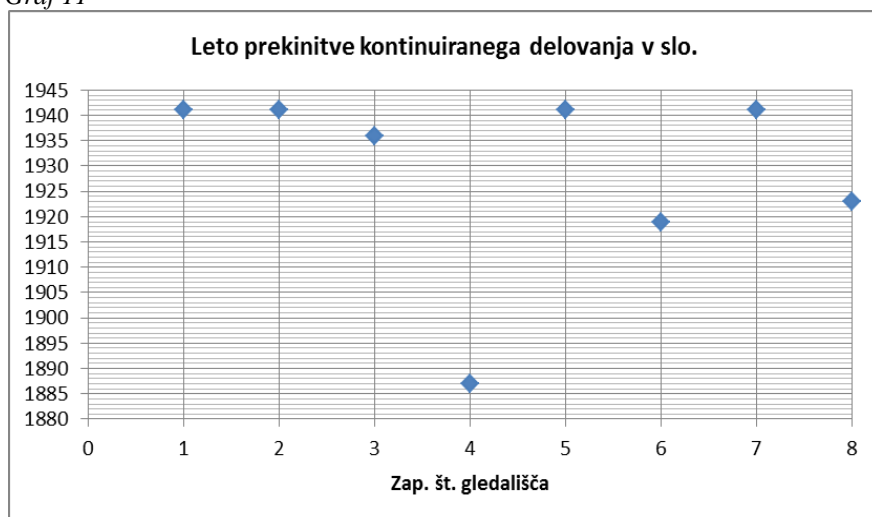
Podrobneje so začetki in prekinitve kontinuiranega delovanja v slovenščini razvidni iz *Grafa 10* in *Grafa 11*.

Graf 10

Legenda 1	Slovensko narodno gledališče (Maribor)
2	Mestno gledališče S (Ptuj)
3	Mestno gledališče S+N (Celje)
4	Stanovsko gledališče N+S (Ljubljana)
5	Narodno gledališče - Drama (Ljubljana)
6	Kranjsko deželno gledališče S+N (Ljubljana)
7	Šentjaponsko gledališče (Ljubljana)
8	Rudniško gledališče (Idrija)

Graf 11

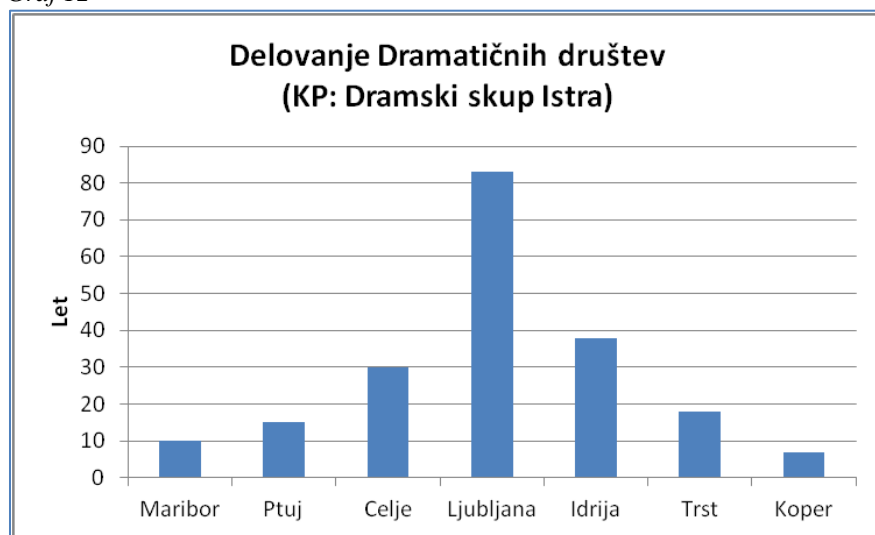

Pomemben mejnik v začetku kontinuiranega delovanja gledališč v slovenščini je 1919 (Maribor, Ptuj, Celje, Ljubljana), v to kontinuiteto pa so zarezali fašizem (v Italiji – Trst in Gorica – v 20. letih), druga svetovna vojna in okupacija.

3. Čitalnice in dramatična društva

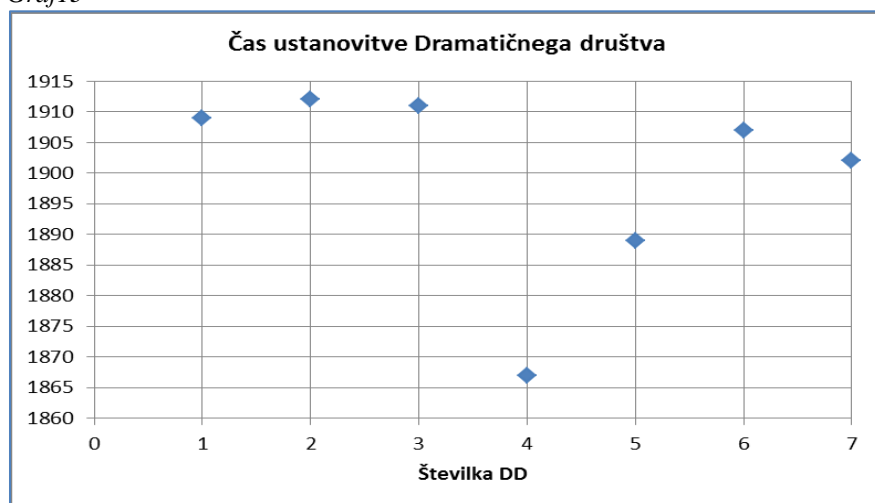
Z začetkom ustavne dobe se je na Slovenskem razcvetelo **čitalništvo**. Od leta 1861 so čitalnice ustanavljali v Trstu, Mariboru, Ljubljani, nato v Tolminu, Gorici, na Ptuj, v Celovcu in drugih večjih krajih. Od 1866, ko je bila v Šentvidu pri Ljubljani ustanovljena prva vaška čitalnica, so se ta družabno-kulturna shajališča narodno zavednih Slovencev širila tudi po podeželju, zlasti v zaledju Gorice in Trsta. Iz odpora do gledališkega diletantizma čitalništva je bilo 1867 v Ljubljani ustanovljeno **Dramatično društvo**, ki je imelo cilj, postaviti temelje slovenskemu narodnemu gledališču ter uprizarjati umetniško zahtevnejšo domačo in tujo dramatiko. Delovanje dramatičnih društev je imelo s tem pomembno vlogo pri umetniški rasti gledališkega življenja na Slovenskem, predvsem pri idejnem in praktičnem vzpostavljanju narodnega gledališča kot reprezentativne ustanove posredovanja estetsko in narodno valorizirane dramske književnosti. *Graf 12* in *Zemljevid 2* (gl. pogl. III) prikazujeta dejavnost dramatičnih društev in sorodnega društva v Kopru (Dramski skup Istra).

Graf 12

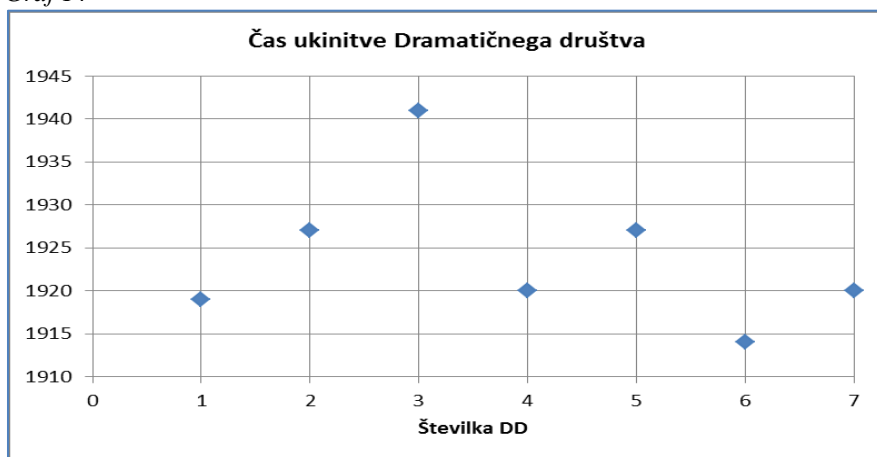
Graf razločno prikaže, kolikšno vlogo je imela nad 80-letna kontinuiteta najstarejšega dramatičnega društva (v Ljubljani) pri tem, da se je v slovenski prestolnici lahko izoblikovalo osrednje narodno gledališče na Slovenskem. Medtem ko *Graf 13* pove, da so se z izjemo Ljubljane (1867) in (presenetljivo!) Idrije (1889) dramatična društva v drugih regionalnih središčih ustanovljala med 1902 in 1912, pa *Graf 14* pokaže, da se prenehanje delovanj posameznih dramatičnih društev razmeroma dobro ujema s formiranjem profesionalnih slovenskih gledališč. Dramatična društva so prispevala k temu, da se je prostorsko razpršena ljubiteljska gledališka dejavnost, značilna za čitalnice, ne le postopno profesionalizirala, temveč tudi centralizirala v posameznih večjih središčih, zlasti v Ljubljani.

Graf 13

Legenda: 1-MB, 2-PT, 3-CE, 4-LJ, 5-ID, 6-KP (D. skup Istra), 7-TS

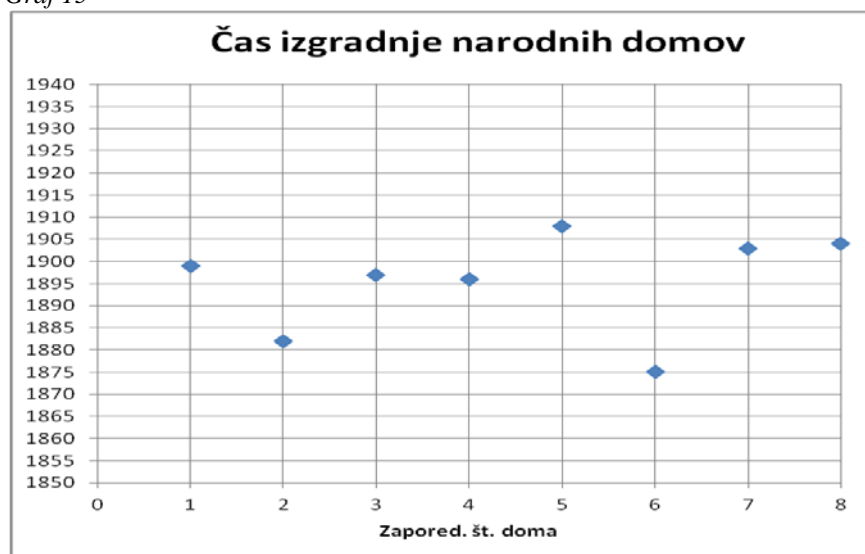
Graf 14

4. Narodni domovi

Deloma ljubiteljska, do neke mere pa že tudi poklicna gledališka dejavnost je potekala tudi v večnamenskih narodnih domovih (Narodni dom v Trstu je npr. gostil predstave Dramatičnega društva, med 1905–1920 pa je v njem delovalo Slovensko gledališče). Narodni domovi so ustanove, ki so tudi drugod po Evropi, kjer je delovala ideologija kulturnega nacionalizma, prostorsko simbolizirale razvitost in identiteto naroda, živečega na politično čedalje bolj prepoznavno določenem etničnem ozemlju. Arhitekturna mogočnost teh stavb in njihova historistična estetika sta simbolizirali ekonomsko moč in kulturni kapital naroda, njegovo zgodovino in prestiž, poleg tega pa identificirali lokacije, ki so v danem etnoprostoru dobivale vlogo narodnih središč, tudi prestolnic. Njihova večnamenska raba (družabni prostori ter gledališke, koncertne, razstavne, plesne in telovadne dvorane) pa je z raznimi oblikami socializacije praktično oblikovala javnosti, ki so se prepoznavale kot konstitutivne za »zamišljeno skupnost« naroda. V to skupino stavb smo uvrstili tudi Ljudski dom v Kranju in Trgovski dom v Gorici. Graf 15 in Zemljevid 3 (gl. pogl. III) upodabljata prostor in časovno dinamiko graditve teh ustanov na Slovenskem.

Graf 15

Legenda: 1 – MB, 2- PT, 3 – CE, 4 – LJ, 5 – KR (Ljudski dom), 6 – NM, 7 – GO (Trgovski dom), 8 – TS (Slovensko gledališče)

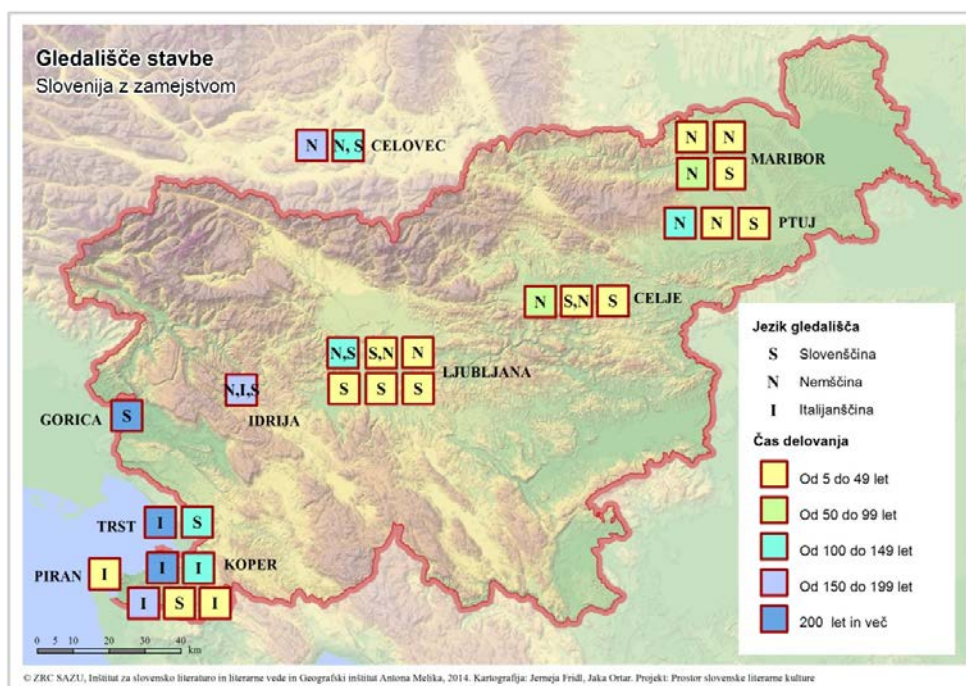
Trije osrednji narodni domovi so bili zgrajeni 1895–1900 (Ljubljana 1896, Celje 1897, Maribor 1899), prva dva sta bila vsaj delno dograjena že pred tem v Novem mestu (1875) in na Ptuju (1882), najpozneje pa so narodni dom zgradili v Gorici (1903) in Trstu (1904); njuno delovanje je bilo tudi najprej prekinjeno (1920 s fašističnim požigom v Trstu, 1926 v Gorici). Vlogo, primerljivo narodnemu domu, je imel tudi Ljudski dom v Kranju, zgrajen 1908.

5. Sklep

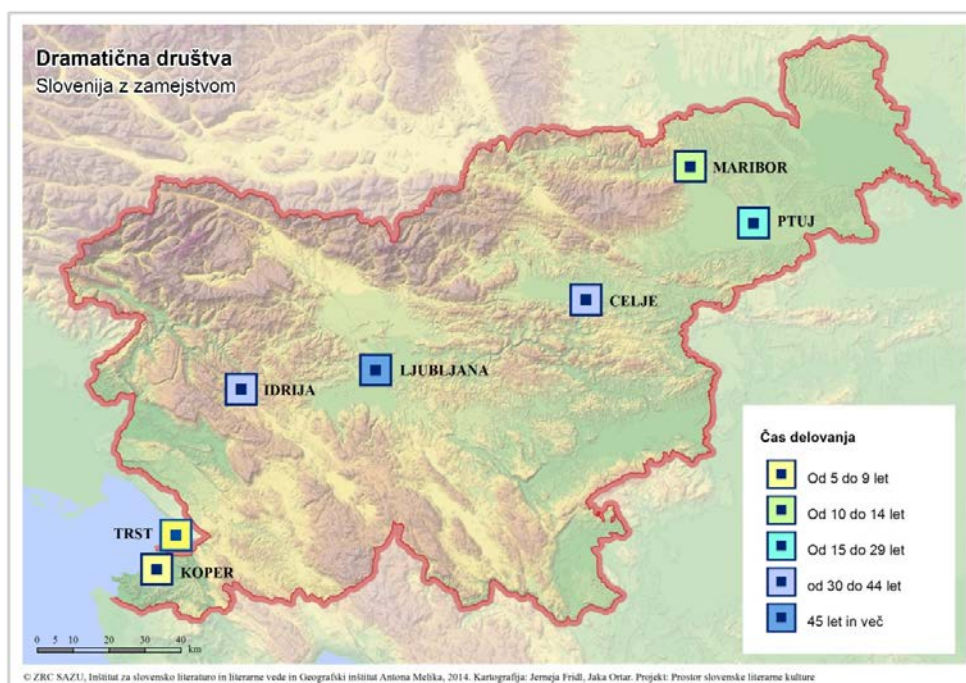
Gledališke stavbe, ki so jih – podobno kot drugod v habsburški monarhiji – gradili predvsem od 18. stoletja naprej, so omogočile prostorsko in produkcijsko zasidranje spektakelskih praks, njihovo kontinuiteto, funkcijsko avtonomiziranje in razmeroma uravnoteženo razmestitev po regionalnih središčih slovenskega etničnega ozemlja. Analiza podatkov o gledaliških zgradbah, narodnih domovih in dramatičnih društvih na Slovenskem in v zamejstvu je pokazala, kako je izvorna in prevodna dramska produkcija v slovenščini v 19. stoletju postopoma zavzemala obstoječo strukturo gledališč na tem ozemlju ter jo nadgradila z novimi poslopi, namenjenimi materialni simbolizaciji ideje naroda in imaginarno-spektakelski krepitvi kohezivnih praks, utemeljenih na tej ideji. Gledališko življenje je z delovanjem dramatičnih društev od konca 60. let 19. stoletja naprej težilo k preraščanju amatersko-domoljubnega ga čitalništva, razpršenega po skoraj celotnem etničnem ozemlju. Dramatična društva so spodbujala pisanje, tiskanje in uprizarjanje zahtevnejše izvirne in prevodne dramske literature ter stremela k bolj centralizirani institucionalizaciji ideje estetsko-nacionalno prestižnega narodnega gledališča. Na prelomu 19. v 20. stoletje so tovrstne gledališke ustanove in narodni domovi dejansko zaznamovali nekatera središča narodove kulture, primerljiva s tistimi pri drugih modernih evropskih narodih (k temu so pomembno prispevali številni češki gledališčniki v Ljubljani). Svojo reprezentativno vlogo so gledališča še okrepila na začetku slovenske državnosti v okvirih Kraljevine SHS; z letom 1919 se s profesionalizacijo gledaliških ansamblov utrdi estetsko-umetniška in nacionalna funkcija gledališča, a s številnimi zdrsi v trivialno komercialnost po povprečnem meščanskem okusu. Kljub temu se slovensko poklicno gledališče med obema vojnoma dokončno razloči od ljubiteljskih uprizoritvenih dejavnosti na podeželju, v manjših krajih in delavskih okoljih.

III. ZEMLJEVIDI

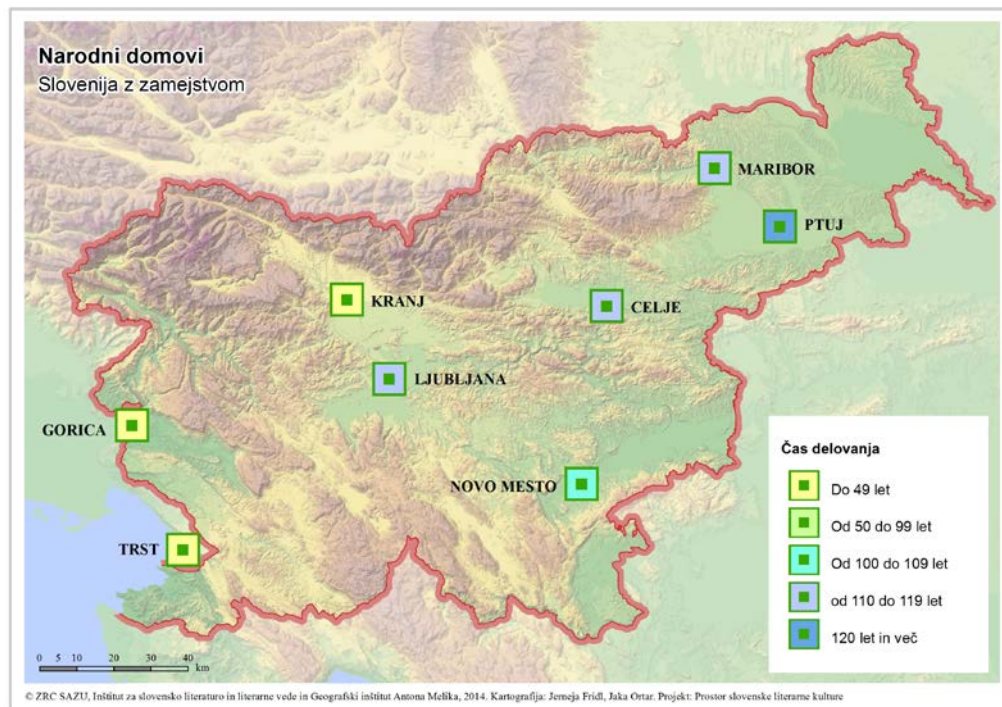
Zemljevid 1: Gledališke stavbe na Slovenskem

Zemljevid 2: Dramatična društva

Zemljevid 3: Narodni domovi

IV. SKLEP

Gledališče – kot stavba, medij, ustanova in/ali produkcijska skupina – je pglavitna oblika posredovanja in družbenega življenja dramatike, ene od literarnih nadzvrsti. Gledališče je kot medij v primerjavi s tiskom tesneje vpeto v konkreten družbeni prostor in geolokacije: dramske tekste oživljajo igralci v fizično določenem prostoru, pred neposredno navzočim občinstvom.

Posamezna poslopja, ki so bila na ozemlju današnje Slovenije ali tik ob njem namenjena gledališkim uprizoritvam, so Rimljani zgradili že v antiki (Virunum, Emona, Tergeste), prva izpričana gledališka stavba na Slovenskem pa je poznosrednjeveška, zgrajena je bila okoli leta 1400 v Kopru.

Gledališče v srednjem in zgodnjem novem veku je bilo na tem ozemlju nezasidrana domena tujih potujočih igralcev in gledaliških skupin ter postranska dejavnost domačih samostanskih redov. Jezuiti so nabožne dramske zvrsti uprizarjali v prostorih svojih šol in drugih stavb, a tudi na prostem; podobno so na mestnih trgih in ulicah uprizarjali pasijonske procesije in sorodne zvrsti kapucini in druge samostanske bratovščine. Že v srednjem veku, bolj redno pa od srede 17. stoletja so na odprtih mestnih prostorih – po letu 1700 pa tudi v raznih drugonamenskih mestnih zgradbah (npr. v dvorani ljubljanskega rotovža in vicedomski palači, v opuščeni mariborski cerkvi sv. Duha) – nastopale razne potujoče gledališke skupine iz Italije in nemških dežel. Mnoge od njih so igrale le pred izbrano plemiško publiko v salonih, gradovih in dvorcih, npr. pri Auerspergih v Ljubljani.

Bogata, a kmečki kulturi prilagojena, je bila tudi ljubiteljska slovenska dramsko-gledališka dejavnost koroških bukovnikov na prehodu iz 18. v 19. stoletje. V mestu Koper so pod

vplivom Benetk zgradili gledališče že v 17. stoletju, v drugih večjih krajih na Slovenskem pa so prva javna gledališka poslopja nastajala v 18. stoletju in na začetku 19. stoletja: estetskemu uživanju namenjena gledališka kultura je tedaj sestopala iz družabnega življenja plemiškega stanu v izobražensko-meščansko javnost, pri tem pa je sprva ohranjala knjižni jezik, ki je tod za reprezentativne namene prevladoval: na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem predvsem nemščino, na Primorskem pa italijanščino. Nekatera gledališča, zlasti Stanovsko gledališče v Ljubljani, so od 1789 redno odpirala vrata tudi za slovenske predstave, med njimi za izvirno slovensko dramatiko – gibalno teh prizadevanj so bili zgodnji narodnoprerodni krožki. V času pomladi narodov se je gledališka dejavnost širila v mestih, trgih in na podeželju kot pomembna sestavina ljubiteljske narodnobudniške kulture čitalnic, s katerimi se je – poleg časopisja – med izobraženci, duhovščino, uradništvom, nižjim meščanstvom in kmeti oblikovala »zamišljena skupnost« slovenskega naroda. Razvejeno omrežje čitalnic, ki je prekrilo skoraj celotni slovenski etnični prostor (z izjemo Prekmurja) in se zgoščalo ob zahodni meji, pa v 60. letih 19. stoletja ni več moglo zadovoljiti teženj po oblikovanju estetsko reprezentativnega in poklicnega narodnega gledališča. Akterjih teh teženj so bila dramatična društva, ki so nastala v Ljubljani, Mariboru, Celju, na Ptuju in v Trstu.

Proti koncu 19. stoletja je slovensko gledališče s pomočjo teh društev postopno zasedalo obstoječa poslopja dotlej pretežno nemških mestnih gledališč, zgrajene pa so bile že tudi prve reprezentativne zgradbe, namenjene prvenstveno slovenskemu umetniškemu gledališču – poleg narodnih domov, v katerih je bilo gledališče še vedno sinkretično povezano z narodnjaško družabnostjo in kulturo (pretežno na ljubiteljski ravni), so se uveljavljala tudi samostojna dramska gledališča, ki so se bolj ali manj profesionalizirala. Simbolno vlogo narodnega gledališča, ki skupaj z narodnimi domovi markirajo kulturna središča naroda, so dobila v Ljubljani, Mariboru in Trstu. Poklicna slovenska gledališča so se uveljavila po 1919, z nastankom nove države Južnih Slovanov, medtem ko je fašistični režim v Italiji okoli 1920 nasilno zatrl slovensko javno besedo, tudi gledališko. Nacifašistična okupacija je od leta 1941 velik del slovenske gledališke dejavnosti močno omejila in podredila svojemu ideološkemu nadzoru.